

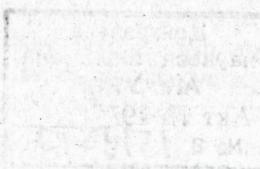
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИКО-
ГЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

♦♦♦

ВИПУСК ПЕРШИЙ

Видавництво «Наукова думка»

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1971

ликає їх уваги, хоч в архівах збереглись багато матеріали, які дозволяють вивчити всі ці питання.

Ми показали в загальних рисах хід заселення Новоросії в 60-70-х роках ХУШ ст. і встановили питому вагу окремих етнічних груп в колонізаційному процесі. Продовження цієї роботи на інших хронологічних періодах дозволить з"ясувати багато нових важливих явищ в історичному минулому українського та інших народів на території України.

Я.Р.Дашкевич

РОЗСЕЛЕННЯ ВІРМЕНІВ НА УКРАЇНІ В XI-XVIII ст.

Тяжка доля Вірменії, що протягом ряду століть перебувала під гнітом іноземних загарбників, викликала велику еміграцію вірменів за межі своєї батьківщини. Досить рано - ще в XI ст. - територія України стала сферою вірменських міграційних рухів. Вона посіла особливе місце в історії вірменської діаспори: тоді, коли суспільно-політичне, культурне, економічне життя закавказької метрополії гноїлося турецькими та перськими окупантами, вірменські переселенці одержали на українській землі не лише можливість фізично зберегти своє існування, але й формувати власні культурні й економічні центри. Вірменські колонії на Україні, що існували протягом XI-XVIII ст., відіграли велику роль у житті вірменського народу. Чимале ІХ значення також для України. Вони сприяли позивальню економічних і культурних зв'язків України зі Сходом, позитивно впливали на розвиток українських міст як центрів торгівлі та ремісничого виробництва. Багатовікове добросусідське співжиття українців та вірменів стало одночасно фундаментом міцної дружби двох народів, дружби, що в наш час здобула новезвучання та наповнилася новим змістом¹.

¹ Різні сторони вірменсько-українських взаємовідносин відбиті в збірниках статей: - Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, т.1. Ереван, 1961; т.2. К., 1965; далі - скочено: ИСЛ 1 та ИСЛ 2.

Найдавніші сліди еміграції вірменів на територію України походять з XI ст. Цілком можливо, що перші поселенці з'явилися в межах Київської Русі внаслідок руйнівного походу турків-сельджуків, які в 1065 р. здобули і зруйнували вірменську столицю Ані. Протягом наступних століть неодноразово посилювався приплив вірменських переселенців на Україну. Зовнішнім поштовхом для цих міграційних рухів були події як в Закавказзі та Малій Азії /наприклад, завоювання Вірменії монголо-татарами в 30-40-х роках ХІІІ ст., занепад Кілікійської держави під ударами мамлюків у 1375 р./, так і в тих суміжних з Україною державах, в яких були великі вірменські колонії. Такими своєрідними проміжними регіонами, з яких у середньовіччі відбувалася еміграція вірменів на Україну, став Крим /еміграція після взяття турками Кафи в 1475 р./ та Молдавія /еміграція, зв'язана з релігійними переслідуваннями 1551-1552 і 1570 рр. та з політичними подіями 1671-1672 рр./. Переселення вірменів на Україну не припинялося й у ХУШ ст. - тоді воно було пов'язане з посиленням турецького гноблення на Закавказзі та вірменськими антитурецькими повстаннями /20-ті роки ХУШ ст./, а також виходом вірменів з Криму та західних причорноморських областей /70-80-ті роки ХУШ ст./.

З багатої літератури, присвяченої історії вірменів на Україні, в першу чергу використовувалися праці /деякі з них, у зв'язку з загибеллю джерел, зберігають значення джерел/, в яких дається перелік та характеристика окремих колоній. Найдавніші відомості такого типу є в написаному в 1679-1680 рр. звіті керівника місії театинців у Львові, французького сходознавця Л.-М.Піду де Сент-Олон¹ /1637-1717/ під назвою "Коротке повідомлення про сучасний стан, початок і розвиток апостольської місії до вірменів Польщі, Волощині і сусідніх країн та про початок і заснування у Львові, для цих же вірменів, папської колегії, керованої отцями регулярними клериками, яких звичайно називають театинцями, до 1 квітня 1669 р."

¹ L.M.Pidou de Saint-Olon. Breve relazione dello stato, principii e progressi della missione apostolica agli Armeni di Polonia e Valachia e provincie circonvicine e dell' erettione e fondazione del collegio pontificio di Leopoli per la medesima nazione Armena sotto la cura de op.chierici regolari detti volgarmente Teatini, sin al 1 aprile 1669. Оригінал /неопублікований/ в генеральному будинку театинців у Римі. Польський переклад в кн.: Dzieje zjednoczenia ormian polskich z kościołem rzymskim w XVII w., wyd. A.Pawinski. Warszawa, 1876 (Zródła dziejowe, t. 2), стор.I-II4 /далі Л.-М. Піду де Сент-Олон/.

В цьому звіті даються відомості про 14 вірменських колоній на Правобережній і Західній Україні та в суміжних землях. Відомості Л.-М.Піду де Сент-Олона дещо доповнив інший тогочасний анонімний автор, що кілька років пізніше написав "Помирене повідомлення про унію польських вірменів з святою римською церквою до 1676 р.". ¹

Відомості цих авторів зводяться, в першу чергу, до відзначення наявності вірменських парафій у містах. Дані про розселення вірменів на Україні значно доповнив вірменський філолог, керівник вірмено-католицької єпархії Південної України М.Бішкянц /Медічі, пом. 1848/, що в 1808 і 1820 рр. подорожував по вірменських колоніях України і Молдавії. Зібрані, частково легендарні, а частково цінні історико-філологічні матеріали про окремі колонії, він опублікував у книзі "Подорож до Польщі й до інших країн, в яких мешкаєть вірмени, що походять від мешканців стародавнього міста Ани".² В книзі М.Бішкянца даються відомості про 19 вірменських колоній Правобережної і Західної України та суміжних земель.

Новим етапом у розвитку історико-географічних досліджень вірменської колонізації на Україні став вихід у світ словника колоній, складеного видатним вірменським істориком С.Барончем /1814-1892/. С.Баронч, що все своє життя провів на Україні, присвятив історії колоній ряд досліджень. Завершенням їх треба вважати великий історико-географічний словник "Вірмени в Польщі", виданий у 1869 р.³ В словнику вміщено нариси про 34 колонії. Дослідження С.Баронча, незважаючи на те, що пізніше була доведена легендарність ряду вміщених ним відомостей, зберегло значну цінність до сьогоднішнього дня.

Відома лише одна спроба картографічного оправдання вірменської колонізації на західноукраїнських землях - у 1928 р. побачила світ складена С.Донігевичем карта вірменських парафій на Україні в

¹ Compendiosa relatio unionis nationis Armeno-Poloniae cum s. ecclesia Romana ad annum Christi 1676. Опубліковано лише польський переклад у згаданому вище збірнику А. Павінського, стор.115-220 /далі - Анонім/.

² Вийшла вірменською мовою у Венеції в 1830 р. /далі - М.Бішкянц/.

³ S. B a g e s z . Ormianie w Polsce, w його ж кн.: Rys dziejów ormiańskich. Tarnopol, 1869, стор.60-180 /далі - С.Баронч/.

XIII-ХХ ст.¹, на яку нанесено лише частину відомих вже на той час даних.

В результаті нових архівних розшуків², використання друкованых збірників документальних джерел вірменською, вірмено-поло-вецькою, латинською, українською, польською, італійською, німецькою мовами³, а також різноманітних мемуарних даних⁴, зведення розсіяних в обширній історичній літературі⁵ даних, вдалося значно

¹ S. D o n i g i e w i c z . Mapa kościoła ormiańsko-katolickiego/ w Polsce (od XIII do XX w.) В кн.: Cz. L e c h i c k i . Kościół ormiański w Polsce (zarys historyczny). Lwów, 1928.

² Особливу цінність мають статистичні звіти вірмено-католицьких парафій Східної Галичини з 80-х років ХІІІ ст., що зберігаються у Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові /далі - ЛЦДІА/, ф.475.

³ Для позначення збірників джерел застосовуються такі скорочення: Л. А л і ш а н - Кам'янець. Літопис вірменів Польщі й Румунії з додатком документів, вид. Л. А л і ш а н . Венеція, 1896 /вірм. мовою/; Арх. УРСР - Архів Юго-Західної Росії. К.; Т.Грунін - Документы на поло-вецькому языке XVI в. /Судебные акты Каменец-Подольской армянской общини/, изд. Т. Г р у н и н . М., 1966; AGZ - Akta grodzkie i ziemske z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. Lwów; P o m n i k i - Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta. Lwów.

⁴ Для позначення мемуарних джерел застосовуються такі скорочення: У. фон Вердум - U. von W e r d u m , /Dziennik/, в кн.: Ks. L i s k e . Cudzoziemcy w Polsce. Lwów, 1876; Ю.Мікоса - J. M i - k o s z a . Obserwacje polityczne państwa tureckiego, grodu reli - gii, sił jego, obyczajów i narodów pod tymże zyjącym panowaniem, cz.I. warszawa, 1787; Симеон - Симеон а д піра з Польші. Лідорохні за - писки, Хроніка і колофoni, вид. К.Акінян. Віден, 1936 /вірм.мовою/.

⁵ Докладна характеристика історичних джерел і літератури дається в працях Я. Даշкевича. Армянские колонии на Укра - ине в источниках и литературе ХУ-ХІХ веков /историографический очерк/. Ереван, 1962; Вірмено-поло-вецькі джерела з історії Ук - раїни - "Науково-інформаційний бюллетень Архівного управління УРСР", К., 1965, № 2, стор.66-73; Les études arménienes en Ukraine aux XIX-e et XX-e siècles. -"Revue des études arménienes", N.S., t. 1, Paris, 1964, p.389-414; Висвітлення укрainо-вірмен - ских зв'язків у літературі 1960-1964 pp. - "Український історичний журнал", 1965, № 10, стор.130-137.

змінити уявлення про характер розселення вірменів на території середньовічної України. Справа не лише в тому, що загальна кількість місцевостей, в яких мешкали вірмени на Правобережній та Західній Україні і в суміжних землях, тепер визначається цифрою 70 /у С.Баронча - 34/, але й у тому, що в багатьох випадках вдалося визначити нові дати першої появи вірменських переселенців в українських містах. В окремих випадках різниця - в порівнянні з даними С.Баронча - становить кілька століть. Стало можливим також більш конкретно визначати становище колоній з державно-правної точки зору.

Основний зміст даної статті - це алфавітний словник місцевостей, в яких мешкали вірмени, та додана до нього карта розселення вірменів на Правобережній і Західній Україні і в суміжних країнах. У зв"язку з тим, що характер джерел, які висвітлюють історію вірменських колоній Південної України /з Кримом включно/, принципово відмінний від характеру джерел решти території України, питання розселення вірменів на Півдні України стане предметом окремого повідомлення¹.

В словнику даються лише найважливіші відомості, потрібні для характеристики вірменської міграції. Аналіз джерельного матеріалу дозволяє визначити різні ступені суспільної організації поселень. Перший з них - поселення в українському місті чи селі окремих вірменських родин. Такі поселення, що, до речі, протягом дуже короткого часу асимілювалися з довколишнім населенням, лише випадково згадуються в джерелах. Вірменські переселенці, що опинилися в таких умовах, прирівнювалися до місцевого населення, несли разом з ним однакові феодальні тягарі, а в етнічному відношенні швидко розчинялися в загальній масі. Більша кількість вірменів-переселенців, особливо тоді, коли серед них був ремісничий та купецький елемент, могла добитися обмеженого автономного статусу для своєї громади, причому ця "автономність" відбивалася в двох сферах суспільного життя - в державно-правовій та в церковно-релігійній. Тому другим вищим ступенем суспільної організації вірменів на Україні треба вважати об'єднання переселенців у окремі громади, що користувалися релігійними свободами, гарантованими, переважно, власниками міст /королем, магнатами/. Релігійна відокремленість вір-

¹ Розселення вірменів у Криму торкається праця В. Міка - вляна. - Історія вірменської колонії в Криму. Єреван, 1964 /вірм. мовою/.

менів /наявність окремої вірмено-григоріанської, а з ХІІІ ст. також вірмено-католицької організації/ дав можливість простежити за історією окремих громад. Зовнішнім проявом існування вірменської громади /переважно з певною внутрішньою організацією типу братств, навіть з окремими економічними інститутами - громадськими взаємодопомоговими касами /була наявність церкви і парафії, що й засвідчується документальними або мемуарними джерелами. Третій, ще вищий ступінь суспільної організації - адміністративно-судова автономія громади, також гарантована королівськими або приватними привілеями. Характерною ознакою цього ступеня розвитку було існування окремого вірменського війтівства або вірменського міського уряду, керівники яких /війт, радні/ мали адміністративну та обмежену судову владу над своїми співвітчизниками. Вірменські суди на Україні /в межах своїх урізаних компетенцій/ діяли згідно з дещо зміненим на українському ґрунті класичним вірменським судебником Мхітара Гоша. В окремих випадках суспільний розвиток колоній досягав ще вищих шаблів, в адміністративно-правовій сфері це приводило до утворення олігархічних за своїм характером органів самоврядування: колегії сорока /або менше/ мужів, в церковній сфері - до утворення найвищих центрів церковної адміністрації, єпископств та архієпископств.

У словнику та на карті відбито багатоступневість розвитку вірменської суспільної організації на Україні - існування громад, війтівств чи міських урядів. Лише ці останні ступені організації вважаються колоніями.

В словниковій частині, по можливості, розглядаються також питання, пов'язані з міграцією вірменського населення, наводяться дані про його кількість та про співвідношення до невірменського населення міста. Рееструється також топонімічний матеріал, що, безсумнівно, посередньо свідчить про довготривалість поселення або про значну кількість поселенців. В окремих випадках топонімічний матеріал - єдине свідчення про проживання вірменських поселенців у минулому.

Наскільки можливо, одночасно виправляються найдільш помилкові твердження, що стосуються датування найдавніших згадок про колонії. Деякі з таких фальшивих відомостей, без будь-яких підстав для цього, механічно повторюються в науковій та науково-популярній літературі, хоча там для них не повинно бути місця.

Словник складено за алфавітом давніх назв місцевостей /тих, що існували в момент появи в населених пунктах вірменів/ з обов'яз-

ковим позначенням нової назви та відповідними посиланнями. На карту виносиється лише сучасна назва. Основні дані словника, по можливості, звірено з неопублікованими або опублікованими джерелами. В тих випадках, коли джерела не вдалося розшукати або коли вони все не існують, даються посилання на літературу. Особливу увагу звернено на відомості про тексти грамот, які нормували юридичне становище громад /парафій/, війтівств чи міських урядів.

Словник вірменських колоній на Україні в XI-XIII ст.

Армін див. Сочава.

Балта див. Юзефград.

Бар. За привілеєм Сігізмунда I 1540 р. вірмени в Руському Барі одержали ряд економічних пільг¹. Всупереч твердженю І.Лінніченка², в Барі не було вірмецького війтівства. Переселенці мешкали тут в другій половині ХІІ – першій чверті ХІІІ ст.³.

Барок див. Дубровиця.

Белз. Парафія згадується в кондаку католікоса Арістакеса, що датується 1457-1460 рр.⁴ окрім вірмени згадуються в львівських міських і гродських книгах в 1476⁵ та 1496 рр.⁶ В ХІІІ ст. їх тут все не було⁷.

Бережани. До 1640 р. переселенців не було⁸. Найдавніша згадка про окремих вірменів – у бережанських міських книгах 1681 р.⁹ В 1686 р. в Бережанах все знаходилося вірменське війтівство¹⁰, що

¹ Регест грамоти див.: T. Wiegadowski. Matricularum regni Poloniae summaria, p. 4, vol. 1. Warsawae, 1910, № 6757.

² И. Динниченко. Черты из истории сословий в Юго-Западной Галицкой Румыї XІУ-ХV вв. М., 1894, стор.219.

³ W. P o b o g - G ó r s k i . Powiat mohylowski w gubernii podolskiej. Kraków, 1902, стор. 33.

⁴ Л. Алішан, стор.225.

⁵ ЛІШІА, ф.52, оп.3, т.222, стор.229 /пор. С. Баронч, стор.76/.

⁶ AGZ, т. 15, 1891, стор. 324.

⁷ Симеон, стор.347.

⁸ Z.Urganicz. Pochodzenie i narodowość Sz.Szymonowicza Bendońskiego.-Sprawozdanie dyrekcyj c.k.gimnazjum w Złoczowie za r.szk. 1855. Złoczów, 1885, стор. 15.

⁹ M.Maciszewski. Brzeżany w czasach Rzeczypospolitej Polskiej. Brody, 1911, стор. 131.

¹⁰ ЛІШІА, ф.52, оп.3, спр.192, арк.669-670 /пор. С. Баронч, стор.77/.

існувало до 1784 р.¹. Парафія була заснована в 1710 р.² / В 60-70-х роках ХІІІ ст. сюди переселявалися вірмени з Кам'янця; пізніше тут було 200 вірменських дворів³. В 1782 р. мешкав 171 вірменин⁴. Вул. Вірменська вперше згадується в 1724 р.⁵/.

Богданівка див. Синьків.

Ботошани /рум. Botogani/. Парафія згадується в кондаках католікоса Теодороса II, Яковбоса III і Арістакеса 1390, 1410 і 1457-1460 рр.⁶ – під назвами Втін, ьотін, Ботішан /спробу ідентифікувати два перші топоніми з болгарським містом Відіном/ треба вважати безпідставною/. Вірмени мешкали тут в 60-70-х роках ХІІІ ст.⁸, а також у 1782 р.⁹.

Броди. Найдавніша згадка про окремих вірменів – у брідських міських книгах 1684 р.¹⁰ Власник міста С. Конецпольський у 1638 р. взяв їх під свою опіку¹¹. В кінці 70-х років ХІІІ ст. сюди переселилися вірмени з Йзлівця, Кам'янця, а також Молдавії¹². В 1683 р. тут все існувало вірменське війтівство¹³; права переселенців були гарантовані привілеєм Яна III 1690 р.¹⁴ Війтівство зга-

¹ M.Maciszewski. Вказ.праця, стор.132.

² Грамота М.Сенявського див.: там же, стор.216-218.

³ С. Баронч, стор.78.

⁴ ЛІШІА, ф.475, оп.1, спр.635, арк.2.

⁵ Z.Urganicz. Вказ.праця, стор.6.

⁶ Л. Алішан, стор.9,221,225.

⁷ P.P.Panaitescu. Hrisovul lui Alexandru cel Bun pentru episcopia armeană din Suceava (30 iulie 1401). – "Revista istorica română", vol. 4. Bucureşti, 1934, стор. 47.

⁸ Л.-М. Піду де Сент-Олон, стор.13; Анонім, стор.129 /під назвою Бочян/.

⁹ Ю. Мікоша, стор.15-16.

¹⁰ ЛІШІА, ф.24, оп.1, т.4, арк.47-50 /пор. І. Созанський. З минувшини м.Бродів. – "Записки Наукового товариства ім. Шевченка", т.98. Львів, 1910, стор.27/.

¹¹ Текст грамоти див.: І.Созанський. Вказ.праця, стор. 24-25.

¹² С. Баронч, стор.77; В.М. Площанський. Галицько-руський торгівельний город Броди.–"Науковий сборник". Львів, 1868, № 1-2, стор.63; Анонім, стор.130.

¹³ С. Баронч, стор.77

¹⁴ Текст грамоти див.: S.Bagacz. Wolne miasto handl Brody. Lwow, 1865, стор. 69-71.

дуться ще в 1763 р.¹ Парафія існувала до 1779 р.² В 1678 р. було 12 вірменських родин³. Кількість переселенців зменшилася на початку ХУІІІ ст., особливо після пожежі міста в 1742 р.⁴ В 1782 р. було 25 вірменів⁵. Вул. Вірменська була ще в XІХ ст.⁶

Бучач. Парафія згадується в 1672 р. у подорожніх записках фрізьского дворяніна У.фон Вердума /1632-1681 рр./⁷, який у 1670-1672 рр. мандрував по Україні.

Варяж /тепер Новоукраїнка/. Парафія згадується в 1682 р.⁸; в 1967 р. вона, мабуть, припинила своє існування⁹. В 1960 р. було 4 родини переселенців¹⁰.

Велике Залісся див. Кам'янець.

Вірмени, Вірмени Великі, Вірмени Малі, Вірменки, Вірменські Хутори див. Кам'янець.

Володимир. Звістка, яку подав І.Линниченко¹¹ про переселенців у ХІІІ ст., безпідставна. Парафія згадується в кондаку католікаса Месропа 1364 р., пізніше - в кондаку католікаса Яковбоса III 1410 р.¹². окремі переселенці згадуються у львівських міських книгах 1387 р.¹³.

Галич. У 70-х роках ХУІІІ ст. існувала традиція про стародавню вірменську колонію в Галичі¹⁴, проте її документальне підтвердження

¹ С. Баронч, стор.77.

² В.М. Площанський. Вказ. праця, 1868, № 3-4, стор.280.

³ G. Petrowicz. L'unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1626-1686). Roma, 1950, стор. 305.

⁴ S. Bagacz. Wolne miasto..., стор. 93-94.

⁵ ЛІЦІА, ф.475, оп.1, спр.635, арк.2.

⁶ Львівська наукова бібліотека /далі - ЛНБ/, відділ рукописів, Текі А. Шнейдер, спр.В-1 /зошит Броди/; В.М. Площанський. Вказ.праця, 1868, № 3-4, стор.287.

⁷ У. фон Вердум, стор.162.

⁸ ЛНБ, відділ рукописів, ф.Оссолінських, № 1723 II, арк.104 /пор. С. Баронч, стор.176/.

⁹ С. Баронч, стор.176.

¹⁰ Там же.

¹¹ М. Линниченко. Вказ. праця, стор.221.

¹² Л. Алішан, стор.5.

¹³ Poniuki, t. I, 1892, стор. 80.

¹⁴ Л.-М. Піду де Сент-Олон, стор.18.

розшукати не вдалося. окремі переселенці згадуються в галицьких гродських книгах 1729 р.¹.

Городенка. Перші переселенці з Молдавії і Волошини з'явилися у 70-х роках ХУІІІ ст., тоді ж була заснована парафія², що існувала до кінця ХУІІІ ст. і далі. Багато вірменів вимерло під час чуми 1770 р. /до епідемії було 100 вірменських дворів, після неї - лише 40/³. В кінці ХУІІІ ст. кількість переселенців поступово зменшувалася: в 1782 р. - 410 осіб /80 родин/⁴, у 1784 р. - 403 осіб⁵, в 1791 р. - 73 родини⁶.

Дорогинь /рум. Dorohoi /. В.Бенецяну датує виникнення колонії ХІУ-ХІІІ ст., але не подає джерел⁷. Біля Дорогині є гора Горб вірменина /рум. Dealul Armanului⁸.

Дубно. Вірменів у місті згадує в 1657 р. у своїх звітах Х.Маріанович, член посольства імператора Фердинанда III до Б.Хмельницького⁹. Після 1794 р. переселенці покинули Дубно¹⁰.

Лубровиця /тепер Барок/. За привілеем Сігізмунда III 1615 р. переселенці-вірмени одержали ряд економічних пільг¹¹.

Кованець. Перші переселенці з Молдавії і Волошини з'явилися у 70-х роках ХУІІІ ст., тоді ж була заснована парафія¹². Після того, як місто було сплюндроване і захоплене турками в 1676 р., вірмени,

¹ ЛІЦІА, ф.5, оп.1, т.230, стор.119I-1192 /пор. Б. Барвінський. Екскомуника в Галичі 1729 р., в його ж кн.: Історичні причинки, т.1. Жовква, 1908, стор.119-121/.

² Анонім, стор.130.

³ С. Баронч, стор.84.

⁴ ЛІЦІА, ф.475, оп.1, спр.631, арк.1; спр.635, арк.2.

⁵ Там же, спр.636, арк.1-2.

⁶ Там же, спр.637, арк.1.

⁷ В.Банецян. Армянские колонии на территории Румынии по данным румынской топонимики. - "Патма-банасіркан гандес" /"Історико-філологічний журнал", далі - ПБГ/. Ереван, 1962, № 1, стор.172.

⁸ Там же, стор.179.

⁹ Ch. Magianovich. Gesandschaftsbericht an Kaiser Leopold I, в статті J. Pejatsevich, Peter Freiherr von Parchevich, Erzbischof von Martianopol, "Archiv für österreichische Geschichte", Bd. 59. Wien, 1880, стор. 543.

¹⁰ M. Balinski, T. Lipinski. Stara zytnia Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana, wyd. 2-e, t. 3. Warszawa, 1886, стор. 24-25.

¹¹ Текст грамоти див. W. Probst - Górecki. Вказ.праця, стор. 58-61.

¹² Анонім, стор.130.

мабуть, покинули його і повернулися туди лише після Гарловицького миру. В 1699 р. відновлено парафію¹. Після знищення Іванця під час Барської конфедерації в 1768 р. переселенці знову покинули місто². В 1782 р. колонія /і, очевидно, парафія/ вже була відновлена³ – тоді прибули переселенці з Вірменії /Токат, Ерзерум/. У 1791 р. було 28 вірменів⁴.

Жовква /тепер Нестерів/. Найдавніша згадка про окремих переселенців у жовківських міських книгах 1612 р.⁵

Жуків. Найдавніша згадка про окремих вірменів у 1712 р.⁶

Залісся Друге див. Кам'янець.

Замостя /пол. Zamość/. Переселення вірменів до Замостя почалося після видачі привілею власником міста Я.Замойським 1585 р., за яким переселенці одержали ряд економічних пільг⁷. Перші переселенці прибули з Вірменії, Персів, Туреччини, Криму, а також з Львова, Кам'янця, Язлівця⁸. В 1589 р. був утворений вірменський війтівсько-лавничий уряд /магістрат/⁹, що працював до 1730 р.¹⁰ Парафія існувала ще в 1776 р.¹¹, але в 1782 р.

¹ Н. Яворский. Историко-статистическое описание mestечка Іванца.–"Труды комитета для историко-статистического описания Подольской епархии", вып. I. Каменец-Подольск, 1876, стор.100.

² А. Павловский. Местечко Іванець Каменецького уезда Подольской епархии, – "Подольские епархиальные ведомости", Каменец-Подольск, 1869, № 4, отд. второй, стор.160-161.

³ Ю. Мікоша, стор.7.

⁴ ЛІЦІА, ф.475, оп.1, спр.684, арк.4.

⁵ S.B a g ą c z. Pamiętniki miasta Żółkwi, wyd. 2-e. Lwów, 1877, стор. 24.

⁶ С. Баронч, стор.179.

⁷ Текст грамоти див.: Archiwum J.Zamoyskiego, t.4.Kraków, 1948, стор.405-406.

⁸ M.Z a k r z e w s k a - D u b a s o w a. Ormianie zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polską w Wschodem, Lublin, 1965, стор.142-145; С.Баронч, стор.176.

⁹ Текст грамоти Я.Замойського див.: С.Баронч стор.265-272. Про вірменське самоуправління див.: M.Z a k r z e w s k a - D u b a s o w a. Organizacja gminy ormiańskiej w Zamosciu w XVI-VII w.–"Rocznik Lubelski", t. 3.Lublin, 1960, стор. 63-82.

¹⁰ M.Z a k r z e w s k a - D u b a s o w a. Ormianie zamojscy..., стор.210; там же, на стор.258-259 подана дата 1738 р.

¹¹ ЛІЦІА, ф.475, оп.1, спр.247, арк.3.

вже не діяла¹. В 1669 р. було 29 вірменських дворів, в 1678 р. – 90 вірменів /на 1257 мешканців міста/² або, за іншими даними, – 12 родин³. Збереглася досі вул.Вірменська⁴, в 1749 р. згадувалося Вірменське озеро⁵.

Золочів. Французький дворянин Ф.Далерак у 1685 р. пов"язував існування садів біля Золочева з діяльністю вірменських поселенців у минулому⁶, але датування початків колонії 30-ми роками ХVІ ст. не має документального підтвердження. В золочівських міських книгах вірмени згадуються в 1680 р.⁷ Парафія, заснована в 1686 р.⁸, існувала до 1787 р.¹⁰ За привілеем Іна III 1688 р. було утворено вірменське війтівство¹¹. В 1782 р. було 34 переселенці¹², в 1784 р. – вже лише 24¹³. Була вул.Вірменська¹⁴.

¹ЛІЦІА, ф.475, оп.1, спр.635, арк.8.

²M.Z a k r z e w s k a - D u b a s o w a. Ormianie zamojscy..., стор. 55, 263.

³G.P e t r o w i c z . Вказ.праця, стор.305.

⁴B.J a n u s z . Ulica Ormiańska w Zamościu. – "Gazeta Kościelna". Lwów, 1917, N 31, стор. 365-368.

⁵ЛІЦІА, ф.475, оп.1, спр.78 е, арк.63.

⁶/F.D a l e r a c / . Les anecdotes de Pologne ou mémoires secrets du regne de Jean Sobieski III du nom, t.2.Paris, 1699, стор.231.

⁷B.S o k a l s k i . Eys geograficzno-statystyczny złoczowskiego okręgu szkolnego wraz z dokładnym opisem poszczególnych miejscowości obu powiatów. Złoczów, 1885, стор. 213.

⁸Z.U g a n o w i c z . Zarys dziejów miasta Złoczowa. Złoczów, 1914, стор. 11.

⁹L.C h a r e w i c z o w a . Dzieje miasta Złoczowa. Złoczów, 1929, стор.59; Н.К р и в о н о с . Армянская колония в г.Золочеве. – "Тайкакан ССР Гітуционнері Академія Тегекагір", Гасаракакан гітуционнер /"Вісти Академії наук Вірменської ССР", суспільні науки – діалі ТІТ/. Єреван, 1960, № 3, стор.90.

¹⁰ С. Баронч, стор.179; Z. U g a n o w i c z . Вказ. праця, стор.22.

¹¹ Текст грамоти див.: L. C h a r e w i c z o w a . Вказ. праця, стор. 179-182.

¹²ЛІЦІА, ф.475, оп.1, спр.635, арк.2.

¹³ С. Баронч, стор.179.

¹⁴ L. C h a r e w i c z o w a . Вказ.праця, стор.58.

Кам'янець /тепер Кам'янець-Подільський/. Парафія згадується вперше в концaku католіка Теодороса П 1390 р.¹; існувала до кінця ХІІІ ст. і далі. Всі гіпотези про існування колонії раніше, наприклад, про прихід вірменів до Кам'янця в 1062 р.², про церкву близько 1250 р.³, про привілеї кам'янецьким вірменам у 1344 р.⁴, про вірменський суд в 1350 р.⁵ позоавлені реального ґрунту. Найдавніша згадка про війтівство є у привілеї Яна Ольбрахта 1496 р.⁶ До 1787 р., з перервою в 1672-1701 рр., існував тут вірменський міський уряд на чолі з війтом та окремо колегія сорока мужів, як представництво вірменського поспільства /ці установи затверджені привілеєм Владислава ІІІ 1635 р.⁷. У 1683-1686 рр. Кам'янець був місцем перебування вірмено-григоріанського /антиуніатського/ єпископства⁸. Вістку про те, що в 1566 р. в Кам'янці було 900 вірменських дворів⁹, треба вважати перебільшенням, бо в 1570 р. в цілому місті було лише 645 дворів¹⁰. Венеціанський посол Г.Ліппомано повідомляв у 1575 р., що в Кам'янці мешкає близько 300 вір-

¹ Л. Алішан, стор.9.

² М. Бжішканц, стор.135; М.М. Тихомиро. Про початок Кам'янця-Подільського, - "Пралор жовтня", Кам'янець-Подільський, 25 жовтня 1962 р.; Л.К. Попов, Г.Т. Хотин. До історії Кам'янця-Подільського, - "Український історичний журнал", 1963, № 1, стор.103; С.К. Гуменюк. До питання про виникнення Кам'янця-Подільського. - "Український історичний журнал", 1966, № 1, стор.165 та інші праці.

³ F.S. J a r g s z u b s k i . Galicia, jej ziemia, płody i ludy.- "Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej", 1857, N41, стор.167.

⁴ М. Бжішканц, стор.116.

⁵ С. Рощака. Хроніка або церковні аннали. Віденсь, 1964, стор.149-150 /вірм.мовою/.

⁶ Текст грамоти див.: A.R z e ž d z i e c k i . Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów, t. 1. Wilno, 1841, стор.149.

⁷ Про вірменське самоуправління див.: М.Владимирський й Буданов. Німецьке право в Польщі й Литві. - Зо. "Розвідки про міста і міщанство на Україні-Русі в ХУ-ХІІІ в.", част.2. Львів, 1904, стор.215-225; Акти вірменського суду міста Кам'янця-Подільського /ХІІІ ст./, вид. і передмова В.Р. Григор'я-на, Ереван, 1963 /вірм.мовою/; У.Р. D a s h k e v i t c h . Kipchak Acts of the Armenian Law Court at Kamenetz Podolsk (1559-1567), as a Cultural and Historical Monument. - "Ural-Altaische-Jahrbücher", vol. 36. Wiesbaden, 1965, fasc. 3-4, стор.292-310.

⁸ G. P e t r o w i c z . Вказ.праця, стор.310-311.

⁹ С. Баронч, стор.94.

¹⁰ Керела до історії України - Русі, т.7. Львів, 1903, стор.87.

менських родин¹. Напередодні турецької окупації Кам'янця 1672 р. в ньому було нібито 1200 вірменських родин², але ця цифра не має документального підтвердження. Після 1672 р. турки виселили 121 вірменську родину до Пловдива в Македонії³, багато вірменів переселилося на західноукраїнські землі. В 1700 р. мешкало 90 вірменів⁴, в 1704 р. - 74 чоловіки⁵. Поступово кількість вірменів, що повернулися з Західної України та переселенців з Вірменії, знову збільшилася⁶. Назва укріплень - Вірменські застіони - збереглася до нашого часу.⁷

Біля Кам'янця були поселення Вірмени /пізніше Вірмені Великі, тепер Велике Залісся/ та Вірменки /також Вірмені Малі, Вірменські Хутори, тепер Залісся Друге/. Конкретних відомостей про вірменські колонії в цих поселеннях немає. Легендарні відомості зв'язують село Вірменів з удаваним приходом вірменів 1062 р.⁸. Найдавніші згадки про село Вірменів належать до 1493 і 1503 рр.⁹.

¹ H. L i p p o m a p o . Relacja o Polsce z r. 1575. - 36. "Relacje muncjuszu apostolskich i innych osób o Polsce od r. 1548 do 1690", wyd. E. B u k a c z e w s k i , t. I. Berlin, Poznań, 1864, стор. 249.

² J. R o l l e . Wartabied, в Його ж кн.: Nowe opowiadania historyczne. Lwów, 1878, стор. 165.

³ С. Баронч. стор.97; J. R o l l e . Pod krzyzem, в Його ж кн.: Nowe opowiadania historyczne. Lwów, 1878, стор.3-82; Й.К ю р т я н. Переселення вірменів з Кам'янця до Філіппополя, "Базмавен". Венеція, 1927, № 8-9, стор.257-259 /вірм.мовою/.

⁴ J. R o l l e . Pamiętnik szlachetnych delegatów kamienieckich na sejm 1789 r., в Його ж кн.: Sylwetki historyczne, ser.8. Kraków, 1892, стор. 5.

⁵ М. Владимиристий - Буданов. Вказ.праця, стор.215.

⁶ J. R o l l e . Pamiętnik..., стор.42-43; В.А. Парса-мян, Участь польських вірменів у повстанні Давид-бека. Ереван, 1962, стор.21-22 /вірм.мовою/.

⁷ Кам'янець-Подільський. Путівник. Львів, 1965, стор.49.

⁸ J. T h. K r u s i n s k i . Prodromus ad tragicam vertentis belli Persici historiam seu relatio Turcico-Persicæ legationis, 2 ed. Leopoli, 1740, стор. 125.

⁹ Е. Сецинский. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии, ч.1. - "Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета", вып.7. Каменец-Подольский, 1895, стор.195. Регест грамоти Олександра див.: Th. W i e g z b o w s k i Вказ.праця, ч.3, 1908, № 741.

Київ. Найдавніші відомості про вірменів у Києві збереглися в "Києво-печерському патерику"¹. Вони стосуються кінця XI - початку XII ст. Епіграфічні пам'ятки типу графіті² докладному датуванню не піддаються. Твердження про те, що перші вірменські переселенці з'явилися в Києві в 1060 чи 1062 рр. позоавлені історичного ґрунту³. Згідно з традицією, що існувала ще в 60-х роках ХУП ст., Київ був найдавнішим релігійним центром вірменів на Україні⁴. Відомості про київське єпископство збереглися лише за 1371-1378 рр.⁵. Парафія згадується в кондакі католікоса Теодороса II 1384 р.⁶, вона існувала до 1660 р. В 1552 р. було не менше 14 родин переселенців⁷, в першій чверті ХУП ст. - близько десяти вірменських дворів⁸. За іншими даними - в 1620 р. було лише 4 вірменські родини, але існувала традиція, що колись, під час воен, з Києва виходив вірменський військовий загін у складі 500 чоловік⁹. В 1622 р. київська громада підпорядкувалася львівській¹⁰. В 1660 р., згідно з указом Олексія Михайловича, вірменів виселили з Києва¹¹. окремі поселенці з'явилися тут знову в другій половині ХУП ст.¹².

¹Л.А.Брамов и ч. Києво-печерський патерик. /Вступ.Текст. Примітки/. К., 1930, стор.128-132.

²В.Гарутюнян. Про один вірменський напис, ТІТ, 1965, № 5, стор.119 /вірм.мовою/; О.Х.Халпахчян. Армяно-руssкие культурные отношения и их отражение в архитектуре. Ереван, 1957, стор.9; Вірменські графіті знайдено також на стінах Київської Софії.

³С.Рошко. Вказ. праця, стор.112; С.Баронч, стор.98.

⁴Л.-М.Піду де Сент-Олон, стор.14,17.

⁵Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia, ed.A.Theiniger, vol. 1. Romae, 1860, стор.665; AGZ, t.3, 1872, стор. 49-50; пор.: W. Августам.

Powstanie organizacji kościoła żatinskiego na Rusi, t.1. Lwów, 1904, стор.352-353.

⁶Л.Алішан, стор.217 /під назвою Манкерман/. Пор. Л.С.Хачикян. Новые материалы о древней армянской колонии Киева, ИСД I, стор.110-120.

⁷Арх. ЮЗР, ч.7, т.1. К., 1886, стор.114-116.

⁸Д.И.Мицкo. О жизни армян в Киеве в ХУ-первой половине ХУП вв., ИСД II, стор.120.

⁹Симеон, стор.347-348.

¹⁰Я.Ф. Головацкий. Выпись с книг городских воеводства Київского. - "Чтения в имп.Обществе истории и древностей российских при Московском университете", т.2. М., 1846, № 2, стор.51-52.

¹¹Н.Закревский. Описание Киева, т.2, М., 1868, стор.592.

¹²А.Андреевский. Киевские толмачи. - "Киевская старина", т.25, 1889, стор.590, 593.

Кобачівці /тепер Кубачівка/. Парафія згадується в 1576 р.¹ Кременець. В 1438 р. Свідригайлло надав мешканцям Кременця - серед них також вірменам - магдебурзьке право².

Кубачівка див. Кобачівці.

Кути. Прихід переселенців з Молдавії датується 1715 р.³ Парафія заснована в 1717 р.⁴ В 1765 р. було 70 вірменських родин /на загальну кількість 496 родин⁵, в 1782 р. - 396 переселенців⁶, в 1791 р. - вже 729⁷.

Лисець. Парафія заснована в 1669 р.⁸ В 1729 р. лисецька громада, в судовому відношенні, була підпорядкована вірменському міському урядові у Станіславі⁹. В 1782 р. було 368 вірменів¹⁰.

Луцьк. Парафія згадується в кондаках католікосів Масропа, Константина ІУ і Теодороса II 1364, 1375, 1384 і 1390 рр.¹¹ Традиція про вірмено-григоріанське єпископство в Луцьку, відбита в літературі ХУП ст.¹², не має документального підтвердження. Звістка Яна Длугоша про вірменського єпископа в Луцьку 1429 р.¹³ не пояснює, чи йдееться про місцевого /луцького/, чи про приїжджого єпископа. окремі вірменські поселенці Луцька згадуються у львівських міських книгах 1406 р.¹⁴ В ХУ ст. відбулося переселення вірменів з Луцька.

¹Текст грамоти Стефана Баторія див.: ЛІЦІА, ф.9, оп.1, т.336, стор.980-981.

²Текст грамоти див.: Арх. Ю.З.Р., ч.5, т.1. К., 1869, стор.3-5.

³С.Баронч, стор.100; пор.також М.Ковалюк. Кути, антропогеографічна студія. - "Науковий зошник географічної секції при Українській студійській громаді в Кракові". Краків, 1930, стор.55-56; С.Рошко. Les Arméniens de Kutu. - "Revue des études arméniennes", N.S., t.1.Paris, 1964, стор. 377-387.

⁴С.Баронч, стор.100.

⁵М.Величкі, Т.Лірінек. Вказ.праця, т.2, 1885, стор.907-908.

⁶ЛІЦІА, ф.475, оп.1, спр.632, арк.1; спр.635, арк.2.

⁷Там же, спр.637, арк.5-7.

⁸Д.Кастанович, стор.22.

⁹Бібліотека Національного інституту ім.Оссолінських у Вроцлаві, відділ рукописів, № 11, 1362, стор.191-192. Пор. Oz. Chowaniec. Ormianie w Stanisławowie w XVII i XVIII w. Stanisławów, 1928, стор.27.

¹⁰ЛІЦІА, ф.475, оп.1, спр.635, арк.2.

¹¹Л.Алішан, стор.5, 9, 215, 217.

¹²Симеон, стор.347; Л.-М.Піду де Сент-Олон, стор.13-14.

¹³Johannis Ulyssesii. Historiae Polonicae libri XII, t. 4. Cracoviae, 1877, стор. 362.

¹⁴Рошко, т. 2, 1896, стор. 32.

до Львова¹. Близько 1560 р. кількість вірменів дещо збільшилася². В 1620 р. було лише 2 вірменські родини /але існувала традиція, що колись було в Луцьку 300 вірменських будинків³/ Ще до 1620 р. луцька громада підпорядковувалася львівській⁴. В 1678 р. в Луцьку було 2 вірменські родини⁵, в 1700 р. - 11 родин⁶. В 1783 р. парафія вже не діяла.⁷

Львів. Прихід вірменів до Львова в ХІІІ ст. не підлягає сумніву, хоча відомості про це зустрічаються пізніше, в історіїв ХІІІ ст. - Й. Альпека та Б. Зіморовича⁸. Достовірно можна вважати звістку про напис на вірменському надмогильному камені, датований 1277 р.⁹ Відомості про існування вірменської церкви у Львові в 1183 р.¹⁰ чи близько 1250 р.¹¹ про заснування монастиря близько 1240 р.¹² про епіграфічну пам'ятку з датою збудування криниці в 1264 р.¹³ не витримують історичної критики. Привілеям Казіміра III 1356 р.¹⁴ переселенцям було гарантоване збереження власного суду і адміністрації, якими вони користувалися за часів Галицько-Волинської держави. Вірменський міський уряд на чолі з власним війтом було сковано в 1469 р.¹⁵; залишився окремий суд під керівництвом міського

1 K. Badecki. *Zaginione księgi średniowiecznego Lwowa*. Lwów, 1927, стор. 29-30, 40; F. Bischoff. *Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg*. Wien, 1864, стор. 16-17.

2 Т.Г.ромницкий, стор.441; Аpx.Д.З.Р., ч.2, т.2, 1861, стор.16.

3 Симеон, стор.347.

4 С. Баронч, стор.153; Симеон, стор.347.

5 G. Petrowicz, стор. 305.

6 Л. Маслов. Архітектура старого Луцька. Львів, 1939, стор.39.

7 ЛІЦІА, ф.475, оп.1, спр.181, арк.7-8.

8 J. Alpinki u s. *Topographia civitatis Leopolitanae*, в кн.: S. Rachwał, Jan Alpinki jego. "Opis miasta Lwowa" z poczatku XVII w. Lwów, 1930, стор. 10; J.B.Zimogowicz. *Leopolis triplex*, в його ж кн. Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się, wyd. K. Heck. Lwów, 1899, стор.41, 43, 59; Пор. також И.П. Крип'якевич. К вопросу о начале армянской колонии во Львове. - ПБГ, 1963, № 1, стор.163-171.

9 С. Рощак. Вказ. праця, стор.136.

10 Там же, стор.125; J.Th. Krusinski. Вказ. праця, стор.128.

11 F. Siagiszynski. Вказ. праця, стор.167.

12 J.Th. Krusinski. Вказ. праця, стор.128.

13 М. Бжжкянц, стор.99.

14 Текст грамоти див.: AGZ, t. 3, 1872, стор.14.

15 Текст грамоти Казіміра IV див.: O. Balzeg. *Sadownictwo ormianskie w średniowiecznym Lwowie*. Lwów, 1909, стор. 181-183.

/невірменського/ бурмістра, що існував до 1784 р.¹ Після ліквідації війтівства поступово утворюється власний орган самоуправління на чолі з першим ереспоханом /керівником громади/, що також існував до 1784 р.² Були окремі вірменські війтівства в передмістях Львова. Спроби створити колегію двадцяти мужів /у 1625 р.³/ та колегію п'ятнадцяти мужів /у 1652 р.⁴/ не увінчалися успіхом. Згідно з кондаком католікоса Месропа 1364 р.⁵ в цьому ж році було засновано вірмено-григоріанське єпископство⁶. Після встановлення унії вірменської церкви на Україні з Римом в 1635 р. єпископство перетворено на архієпископство⁶. На підставі фіiscalних матеріалів початку ХУ ст. було зроблено орієнтовні підрахунки кількості вірменського населення /лише в межах укріпленого міста/: в 1407 р.-301 особа /на загальну кількість населення 1593 особи/, в 1417 р.-337 осіб /на 1280 осіб⁷. Венеціанський посол Г. Ліппомано повідомляє у 1575 р., що у Львові мешкало лише 60 вірменських родин⁸. За іншими даними, джерело яких не відоме, в 1600 р. у Львові мало бути 1000 вірменських родин⁹. Мемуарист Симеон налічував у 1620 р. 70 вірменських будинків у межах міста /в кожному з них 2-3 родини/, 60 будинків приїжджих і "троях" домів місцевих вірменів¹⁰. На підставі скарги вірменської громади 1633 р.¹¹ можна вважати,

1 С. Баронч, стор.141.

2 Я. Дацкевич. Армянское самоуправление во Львове в 60-80-х годах ХІІІ в. - "Баноэр Матенадаран", т.8. Ереван, 1966.

3 ЛІЦІА, ф.52, оп.3, т.40, стор.763-768, 816-827.

4 Бібліотека Національного інституту ім. Оссолінських у Броплаві, відділ рукописів № II 1646, стор.30-32.

5 Текст кондака Месропа див.: Л. Аліша н, стор.5-8.

6 G. Petrowicz. Вказ. праця, стор.75.

7 S. Kutrza b a. Szos we Lwowie w poczatkach XV w. - "Prewodnik Naukowy i Literacki". Lwów, 1904, N 4, стор. 410. Загальна кількість населення дається без шляхти, духівництва та єреїв.

8 Н. Lippowalo. Вказ. праця, стор.249.

9 С. Баронч, стор.117.

10 Симеон, стор.337.

11 ЛІЦІА, ф.9, оп.1, г.384, стор.1790. В скарзі говориться про 1500 вірменів - ворогів релігійної унії з Римом /треба думати, що не лише доросле населення/: крім них було кілька десятків осіб протиленого табору. В місті та на передмістях існувало понад 360 вірменських дворів.

що тоді в місті й передмістях було близько 2500 вірменів. Внаслідок релігійних переслідувань посилюється еміграція з Львова. В період між 1638–1640 рр. кількість вірменів зменшилась до 82 родин¹, згідно із звітом нунція Ф.Мартелі в 1678 р. – до 14 родин². В 1782 р. було 211 вірменів³. Існувало три вул. Вірменські в межах укріпленого міста /найдавніша згадка 1442 р.⁴, назва одної з вулиць збереглася доті/, Вірменська площа /згадка 1592 р./⁵, Вірменський міст на Підзамчі /найдавніша згадка 1484 р./⁶, Вірменська річка /згадка 1468 р./⁷.

Маньківка. Вірмени згадуються в 1654 р.⁸.

Могилів /тепер Могилів-Подільський/. Парафія була заснована в 1742 р.⁹ В 1743 р. на підставі привілею власника міста Ф.-С.Потоцького¹⁰ засновано вірменське війтівство, що існувало ще в 1786 р.¹¹ В середині ХVІІІ ст. вірмени становили майже половину населення міста¹². В кінці ХVІІІ ст. було 145 переселенців¹³.

¹ С. Баронч., стор.122.

² G. Petrowicz. Вказ.праця, стор.305.

³ ЛІДІА, ф.475, оп.І, спр.635, арк.2.

⁴ Pomiaki, t. 4, 1921, стор. 54.

⁵ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, т.3, изд.2-е. К., 1898, стор.55-57.

⁶ AGZ, t.15, 1891, стор.220.

⁷ Там же, стор.90.

⁸ Павел Алеописский. Путешествие антиохийского патриарха в Россию в половине ХVІІІ в., вып.2. – "Чтения в имп. обществе истории и древностей российских при Московском университете", кн.183. М., 1897, стор.24,27.

⁹ Текст грамоти Ф.-С.Потоцького див.: S.Krzyżanowski, Koscieł N.Marii rancu w Mohylowie nad Dniestrem. Kraków, 1867, стор.31-46.

¹⁰ Текст грамоти див.: Sz.Krzyżanowski. Silva regum, wyd. S.Krzyżanowski. Odessa, 1864, стор. 31-37.

¹¹ ЛІДІА, ф.475, оп.І, спр.913, арк.І.

¹² W. Rybog - Górecki. Вказ. праця, стор. 208.

¹³ М. Караківський. Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці ХVІІІ в. – "Історико-географічний збірник", т.4. К., 1931, стор.186.

Нестерів див. Жовква.

Новоселиця. Окремі переселенці згадуються в книгах кам'янечского вірменського міського уряду 1564 р.

Новоукраїнка див. Варяж.

Обертин. Парафія згадується вперше в 1758 р.², припинила існування в 1796 р.³. В 80-х роках ХVІІІ ст. вірмени в Обертині не стало⁴.

Олесько. В першій половині ХІХ ст. була вул. Вірменська⁵; треба думати, що переселенці жили там у 80-х роках ХVІІІ ст., тобто тоді, коли Ян Ш намагався активізувати економіку міста.

Острожець. За привілеем Сигізмунда I 1528 р. вірмени отримали ряд економічних привільг⁶.

Підгайці. Багато вірменів у Підгайцях в 1657 р. бачив турецький мандрівник Евлія Челебі⁷. Парафія згадується в 1672 р. в подорожніх записках У. фон Вердума⁸. Вірменське війтівство зафіксовано у джерелах під 1675 р.⁹ Вірмени прибули сюди з Молдавії і Волошини. Колонія загинула під час зруйнування Підгайців турками в 1676 р.¹⁰

Рашків. Парафія заснована в 1747 р.¹¹. За привілеєм власника міста Ю. Любомірського 1751 р. утворено вірменське війтівство¹².

Самбір. Окремі переселенці згадуються в 1680 р.¹³

¹ Т. Грунін, №235, 239, 242.

² С. Баронч., стор.163.

³ Д. Кастанович, стор.22.

⁴ С. Баронч., стор.163.

⁵ L.Siemieński. Oleak i Biały Kamień, в його ж кн.: Wieczornice, t. 2. Wilno, 1854, стор. 88.

⁶ Арх. Ю.В.Р., ч.5, т.1, 1869, стор.36-37.

⁷ Эвлия Челеби. Книга путешествия, вып.І. М., 1961, стор.57.

⁸ У. фон Вердум, стор.184.

⁹ С. Баронч., стор.163.

¹⁰ Анонім, стор.130.

¹¹ С. Баронч., стор.164.

¹² Текст грамоти див.: М. Бжжикяп, стор. 165-168.

¹³ E.Trygarski. Ze studiów nad rękopisami i dialektem, kipczackim Ormian polskich, cz.3. – "Rocznik Orientalistyczny", т. 24. Warszawa, 1960, N 1, стор. 47.

Сатанів. Вірмени з'явилися після 1722 р.¹

Серет /рум. Siret/. Пафія згадується в кондаку католікоса Теодороса II 1390 р.² Найдавніша звістка про вірменське війтівство з 1448 р.³ Переселенці були ще в I половині ХУІІ ст. - з цього часу походять надмогильні камені⁴.

Син'ків /тепер Богданівка/. Окремі переселенці згадуються в книгах кам"янецького вірменського міського уряду 1567 р.⁵

Снятин. Під 1416 р. На підставі привілею Сигізмунда III 1628 р. утворено вірменське війтівство на передмісті Нове Місто /також Но-вина⁶/, подібний привілей був виданий старостою М.Лжемським в 1633 р.⁷ Пафія заснована близько 1631 р.⁸ В 60-х роках ХУІІ ст. снятинська громада підпорядковувалася язлівецькій⁹. Кількість переселенців зменшилася після турецького нашаду 1676 р.¹⁰ і татарського нападу 1711 р.¹¹ Основна маса переселенців повернулася з Станіслава, Тисмениці й Городенки лише в 1718 р.¹² В 1752 р. було 53 вірменські двори¹³; в 1782 р. - 484 особи¹⁴. Існуала вул. Вірменська¹⁵.

¹ В.Б. А н т о н о в и ч. Летопись сатановского монастыря. - В його ж кн. "Монографии по истории Западной и Юго-Западной России", т. I . К., 1885, стор.346.

² Л. А л і ш а н , стор.9.

³ Романікі, т. 4, 1921, стор. 292.

⁴ В.Г а в т а в і с з . Серет. - "Słownik Geograficzny", t. 10. Warszawa, 1889, стор. 448.

⁵ Т. Г р у н і н , № 291.

⁶ Регестр грамоти див.: С. Б а р о н ч , стор.165.

⁷ Текст грамоти див.: ЛІШІА, ф.52, оп.3, т.54, стор.104-107, та Д.К а є т а п о в і о з . Na historycznym szlaku. Lwów, 1920, стор.20-23.

⁸ Д. К а є т а п о в і с з . Вказ. праця, стор. 24.

⁹ Л.-М. П і д у д е С е н т - О л о н , стор.16.

¹⁰ А н о н і м , стор.130.

¹¹ Д. К а є т а п о в і с з . Вказ. праця, стор.25.

¹² Т а м ж е , стор.25.

¹³ Львівська наукова бібліотека, відділ рукописів, ф.Оссолінських, № 11 2825, стор.2-5. Нар. В.В. Г р а б о в е ц к и й . Армянская колония в Снятине. - ИСД II, стор.144 /тут помилково 54 двори/.

¹⁴ ЛІШІА, ф.475, оп.1, спр.635, арк.2.

¹⁵ Д. К а є т а п о в і с з . Вказ. праця, стор.23.

Сочава /рум. Suceava /. Вістка про вірменів у Сочаві в 1384 р.¹ компільована на підставі повідомлення про грамоту, згідно з якою молдавські вірмени підпорядковуються львівському вірменському єпископству². Пафія згадується в кондаку католікоса Теодороса II 1390 р.³ Привілеям господара Олександра Доброго 1401 р. засновано в Сочаві вірмено-григоріанське єпископство⁴, що існувало /з короткою перервою в першій чверті ХУІІ ст., коли воно було перенесене до Яс/ до 1672 р.⁵ Вірменське війтівство згадується в 1449 р.⁶ В 1551 р. господар Стефан УІ Рареш⁷ винищив вірменське населення міста. Но-вих переселенців у 1570 р. прогнав господар Богдан ІІ; з політичних міркувань вірмени в 1670-1672 рр. емігрували до Семигорода і на Прикарпаття⁸. Незважаючи на переслідування, в 1608 р. було в Сочаві 300-400 вірменських дворів⁹, а ще в 1693 р. за свідченням сучасника, - 3000 вірменів /на 20 000 молдаванів/¹⁰. В 1779 р. мешкало 118 вірменських родин, переважно нових переселенців, в Сочаві після захоплення Буковини Австрією¹¹.

¹ Напр. Н. А к і н я н . Йовганнес Насредінян, вірменський архієпископ Львова і всієї Русі та Волошини. - "Гандес амооря". Відень, 1947, № 5, стор.310 /вірм.мовою/.

² Першу звістку про грамоту 1384 р. подав С. Б а р о н ч , стор.107. Грамота не збереглася, текст її не відомий.

³ Л. А л і ш а н , стор.9.

⁴ Текст грамоти див.: Z.O b e r g t u n s k i , Eine Gründungsurkunde der polnischen Armenier aus d. XVI Jhdt. - "Collectanea theologic-a". Leopoli, 1932, N 4, стор. 374-384; P.P.Р a n g i t e s c u . Hrisovul lui Alexandru cel bun pentru episcopia armeană din Suczava (30 iulie 1401). - "Revista istorică română", vol. 4, Bucuresti, 1934, стор. 45.

⁵ D.D a n . Armenianii orientali din Bucovina. Cernauți, 1891, стор.25.

⁶ Матеріали для історії взаємних стосунків Росії, Польщі, Молдавії, Валахії та Туреччини в ХІУ-ХІІІ вв., собр. В.А. У л я н и ц к і м . М., 1887, стор.76. Звістка В. Бенециану /вказ.праця, стор.172/ про війтівство в 1445 р. не підтверджується джерелами.

⁷ W.S c h m i d t . Suczawas historische Denkwürdigkeit. Czernowitz, 1876, стор. 115-116.

⁸ Z.O b e r g t u n s k i . Legenda Jazłowiecka. Przyczynek do ksytułyki podan ludowych w wiekach XVI-XVIII. - "Studia źródłoznawcze", t. 8. Warszawa-Poznań, 1963, стор. 32-33.

⁹ С и м е о н , стор.4.

¹⁰ W.S c h m i d t . Вказ. праця, стор. 192.

¹¹ V.Z i e g l a u e r . Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der österreichischen Okkupation. Czernowitz, 1893, стор.26.

В 1456 р. послизу Сочави згадується село Армін¹, дехто вважає що назву вірменського походження². Село згадується в джерелах лише один раз.

Станіслав /тепер Івано Франківськ/. Перші переселенці прибули з Молдавії і Угорщини в 1663-1664 рр.³ Парафія заснована в 1665 р. В 1677 р., згідно з привілеем власника міста А.Потоцького, утворено вірменський міський уряд на чолі в війтом⁴, що проіснував до 1788 р.⁵ Одночасно діяв спільний польсько-вірменський трибунал⁶. Перед 1703 р. утворилася колегія сорока мужів як представництво вірменської громади⁷. В 1678 р. у місті було не більше 17 вірменських родин⁸: думку деяких дослідників про те, що вірменське населення міста збільшилося тоді різко за рахунок емігрантів з Кам'янця, треба вважати безпідставною⁹. В 1704 р. було 460 вірменів¹⁰. Під час воєнних подій 1707-1716 рр. на Прикарпатті вірмени з Станіслава переселилися до Львова і Кам'янця¹¹. В 1769 р. багато вірменів емігрувало до Австрії; в цьому ж році мешкало лише 16 вірменських родин на Тисменицькому передмісті¹². Після

¹ M. Costacheescu, Documentele moldovene înainte de Stefan cel Mare, vol. 2, Iași, 1932, стор.569. Видавець без будь-яких підстав для цього романізував топонім на "Армінешт".

² В. Банеяну, Вказ. праця, стор.178.

³ Cz. Chowaniec. Ormianie w Stanisławowie, Stanisławow, 1928, стор. 16; A.S z a g ɻ o w s k i. Stanisławow i powiat Stanisławowski pod względem historycznym i geograficznostatystycznym. Stanisławów, 1887, стор. 45.

⁴ Текст грамоти див. там же, стор.30-34.

⁵ В ЛІЦІА зберігається недавно знайдений том актів вірменського суду за 1780-1788 рр. Cz. Chowaniec. Вказ. праця стор. 44, подав помилкову дату 1786 р.

⁶ Там же, стор.27. Пор. В. Грабовецький. Армянська колонія в Станіславові в ХУП-ХУШВВ.- ТГГ. Ереван, 1958, № 6, стор.43-51.

⁷ S. B a g ɻ a c z . Pamiętki..., стор. 66-68

⁸ G. Petrowicz. Вказ. праця, стор.305.

⁹ С. Баронч, стор.168; A.S z a g ɻ o w s k i. Вказ. праця, стор.59; Cz. Chowaniec. Вказ. праця, стор.19.

¹⁰ S. B a g ɻ a c z . Pamiętki..., стор. 66.

¹¹ Cz. Chowaniec. Вказ. праця, стор.34-35.

¹² Там же, стор.43-44.

1772 р. кількість вірменів дещо збільшилася. В 1778 р. існувало 50 вірменських дворів¹, в 1782 р. - 380 переселенців², в 1793 р. - 102 вірменські родини³. В місті була вулиця Вірменська, друга вул. Вірменська на Тисменицькому передмісті; крім цього існували Вірменські ворота в мурах міста⁴.

Стрий. Окрім стрийські вірмени згадуються у львівських міських книгах 1648 р.⁵

Студениця. Дехто з дослідників вважає, що вірменські переселенці мешкали в Студениці ще до здобуття міста турками в 1633 р. і мали тут війтівство⁶. Після 1635 р. у місті була парафія⁷. В 1700 р., під час егdemії, вимерли останні вірмени⁸.

Тисмениця. Твердження про те, що перші переселенці з"явилися в Тисмениці в 1062 р.⁹, позауважі історичної підстави. Відомості про вірменів у Тисмениці близько 1540 р. даються без посилення на джерела¹⁰. В 1679 р. тут поселилися переселенці з Кам'янця¹¹. Парафія, заснована в 1684 р.¹², проіснувала до XIX ст. За привілеєм К.Потоцької, з 1689 р. створено вірменський міський уряд на чолі з війтлом¹³. В 1782 р. було 375 переселенців¹⁴.

¹ Cz. Chowaniec. Вказ. праця, стор.54.

² ЛІЦІА, ф.475, оп.1, спр.635, арк.2.

³ Cz. Chowaniec. Вказ. праця, стор.62. А. Шарловський. Вказ. праця, стор.163, вважає, що це приблизно 510 осіб.

⁴ В.М. Площанський. Галицько-русський город Станіслав.- "Науковий сборник". Львів, 1868, стор.17, 23,42.

⁵ ЛІЦІА, ф.52, оп.3, т.528, стор.9.

⁶ J. R o l l e. Losy kresowego miasteczka, w jego ż. kn.: Nowe opowiadania historyczne. Lwów, 1878, стор. 100-102.

⁷ M. B a l i n s k i, T. L i p i n s k i. Вказ. праця, т.3, 1886, стор.139.

⁸ W. M a g c z y ń s k i. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej. t.1. Wilno, 1820, стор.269.

⁹ Д. Кастанович, стор.25.

¹⁰ С. Баронч, стор.172.

¹¹ S. B a g ɻ a c z . Dzieje Tysmienicy, w jego ż. kn.: Pamiętnik dziejów polskich. Lwów, 1855, стор. 234.

¹² С. Баронч, стор.172.

¹³ S. B a g ɻ a c z , Dzieje Tysmienicy, стор. 235; D. C h i g o - w s k i : Dzieje miasta Tysmienicy. Lwów, 1935, стор. 32.

¹⁴ ЛІЦІА, ф.475, оп.1, спр.635, арк.2.

Тульчин. Загальні відомості про вірменських переселенців стосуються другої половини ХУШ ст.¹

Ужгород. Окремі вірмени згадуються в 1691 і 1761 рр.²

Умань. Окремі вірмени названі серед козаків міста в 1649 р.³ Про вірменів в Умані згадує арабський мемуарист Павло Алеппський⁴. Останні відомості про переселенців походять з другої половини ХУП ст.⁵ Вірменські ліски біля Умані згадуються в 1609 р.⁶

Хотин. Деякі історики датують виникнення вірменської колонії ХІУ-ХУ ст.⁷, але ці відомості не підтверджуються історичними джерелами. Окремі переселенці згадуються в 1560 р.⁸ В 60-х роках ХУП ст. була парафія⁹. Вірмени на деякий час покинули місто після його зруйнування турками в 1676 р. В 1782 р. вони становили значну частину мешканців міста¹⁰.

Черкаси. Окремі вірмени згадуються серед козаків міста в 1649 р.¹¹

Чорний Камінь. Поодинокі вірмени названі серед козаків міста в 1649 р.¹²

¹ А. Скальковский. Ярмарки или сухопутные рынки Новороссийского края. — "Журнал Министерства внутренних дел". СПб., 1855, ч. II, кн. 4 /неоф. отд./, стор. 108.

² Н. И. Видегштадт. Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte, Th. 1. Innsbruck, 1862, стор. 129.

³ Реестра всего войска запорожского после Зборовского договора..., изд. О.М. Бодянским. — "Чтени" в имп. обществе истории и древностей российских при Московском университете". М., 1874, кн. 2, стор. 131, 133; Пор. Ф. Шевченко, Армения в украинском казацком войске в ХУП-ХУШ вв.— ИСД П., стор. 96-97.

⁴ Павел Алеппский. Вказ. праця, стор. 22.

⁵ А. Скальковский. Вказ. праця, стор. 108.

⁶ Awulsa Humania. Pamiętnik historyczno-prawny do dziejów wewnętrznych Ukrainy. wyd. E. Ostoja Solecki (A. Dąrewski). Wenecja, 1862, стор. 28-29 /на підставі документу 1780 р. / Пор. Аpx. Ю.З.Р., ч. 7, т. I, К., 1886, стор. 204.

⁷ В. Бенациану. Вказ. праця, стор. 171.

⁸ Т. Грунін, № 39.

⁹ Л.-М. Піду - де Сент - Олон, стор. 13.

¹⁰ Ю. Мікоша, стор. 8.

¹¹ Реестра всего войска запорожского..., стор. 317-319; пор. Ф. Шевченко. Вказ. праця, стор. 97.

¹² Реестра всего войска запорожского..., стор. 128; пор. Ф. Шевченко. Вказ. праця, стор. 97.

Чортків. Окремі переселенці згадуються в 1788 р.¹

Юзефград /тепер Балта/. Парафія, заснована в 1765 р. згідно з привілеем власника міста С. Любомірського², існувала до XIX ст.

Яблунівка див. Язлівець.

Яворів. Окремі переселенці згадуються в 1648 р.³

Язлівець /тепер Яблунівка/. Відомості про те, що парафія існувала ще близько 1250 р.⁴, не підтверджуються історичними джерелами. Епіграфічні дані свідчать про парафію в 1551 р.⁵ і 1611 р.⁶ Вірменський міський уряд на чолі з війтлом був затверджений привілеем власників міста І.-Ф. та Л. Радвілів 1615 р.⁷ Після захоплення Язлівця турками в 1676 р. вірмени емігрували до Бродів та далі на Захід. В 1700 р. невелика кількість вірменів повернулася до Язлівця — вони вже не мали власного міського уряду. В 40-50-х роках ХУШ ст. у місті було лише 3 вірменські родини⁸, а у 1782 р. вірменів вже не стало⁹. У мурах міста була Вірменська брама /згадується в 1671 р.¹⁰/.

Ярослав. Окремі переселенці згадуються в 1704-1707 рр.¹¹

Ясло. Поодинокі вірмени згадуються в 1682-1709 рр.¹²

¹ Д. Кастанович, стор. 28.

² Текст привілею див. С. Баронч, стор. 72-75.

³ ЛІШІА, ф. 127, оп. I, спр. 133, арк. 3-4.

⁴ F. Siarczyński. Вказ. праця, стор. 167.

⁵ F. Müllerg. Zwei armenische Inschriften aus Galizien und die Gründungs-Urkunde der armenischen Kirche in Kamenc Podolsk, "Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der Kais. Akademie der Wissenschaften", Bd. 135. Wien, 1896, стор. 3-4.

⁶ J. Bożoz Antoniewicz. Die Armenier. — 36. "Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild". Galizien. Wien, 1898, стор. 458.

⁷ Текст грамоти див.: S. B. Aragac. Pamiątki Jazłowieckie. Lwów, 1862, стор. 75-76; пор. також: Z. Obertynski. Legenda jazłowiecka..., t. 8, 1963, стор. 16.

⁸ С. Баронч, стор. 91-92.

⁹ ЛІШІА, ф. 475, оп. I, спр. 635, арк. 2.

¹⁰ С. Баронч, стор. 91.

¹¹ E. Tugajewski. Вказ. праця, стор. 51.

¹² Там же, стор. 47.

Є чимало підстав вважати, що опублікований перелік місцевостей не охоплює всі місця поселення вірменів на Україні в XI-XVII ст. Вірменське сільське населення майже не відбито в списку - та й немає, по суті, можливостей це зробити.

Історичні джерела в ряді випадків говорять про значно більшу вірменську колонізацію в XI-XVII ст. /на жаль, без переліку місцевостей/, ніж це вдається встановити тепер. Так, наприклад, в грамоті господаря Олександра Доброго 1401 р. сказано про підпорядкування сочавському вірмено-григоріанському єпископу Огачесові "церкви ворменських и попы ихъ" в Молдавії¹ - цих парафій було, мабуть, більше від тієї кількості, про яку говорять джерела /Сочава, Ботшани, Серет/. Л.-А. Піду де Сент-Олон, описуючи Кам'янець, говорить: "За містом є ще чотири або п'ять церков у кількох містечках, але вони давно залишені, тепер перейшли до рук латинників - крім двох - св. Григорія і св. Хреста"². З цих чотирьох чи п'яти громад відомі лише дві - Кобачівці та Студеници. В статистичному звіті Кутської парафії з 1785 р. говориться про вірменське населення, розсіяне по селах довкола Кут³ - назви цих сіл нам не відомі.

В історичній літературі, на жаль, без покликання на джерела зустрічаються відомості про окремі місця поселення вірменів на Україні. Німецький історик Г.І.Бідерман говорить про вірменів у Мукачеві, Пряшеві, Великих Капушанах, Гнилому Потоці /Шарошпата/ та на Мараморошині⁴.

Останнім часом в українській радянській історичній літературі з'явилися відомості про вірменських переселенців у багатьох містах України і сусідніх земель. І.Шульга говорить про переселення вірменів після 1660 р. в Мараморошку, Березьку та Ужанську жупи, про їх підебування в Сиготі, Сухому Потоці, Хусті, Тячеві й інших містах⁵. Д.Мишко вважає, що вірмени мешкали в Каневі, Житомирі, багатьох селах Київщини⁶, а також в Смотриці, Чернігові, Новгороді-Сівер-

¹ Z. O b e s t u ý s k i . Eine Gründugsurkunde..., стор.383; P.P. P a n a i t e s c u . Вказ. праця, стор. 45.

² Л.-А. Піду де Сент-Олон, стор.14.

³ Й.І. Щедрін. Вказ. праця, стор.129.

⁴ И.Г. Шульга. Из истории связей Закарпатья с Арменией. - ИСД II, стор.77.

⁵ Д.И. Мышко. О жизни армян в Киеве в ХУ - первой половине ХУП вв.- там же, стор.113.

ському, Пінську, Бресті¹. Ф.Шевченко повідомляє про вірменів у ХУ-ХVII ст. в Грищеві, Вінниці, Павлочі, Коростишеві². Всі ці дуже важливі відомості вимагають, на нашу думку, поглиблленого дослідження, зокрема для диференціації виділення справжніх колоній від місця поселень окремих вірменів, а також для уточнення хронологічних даних. При цій нагоді необхідно звернути увагу на джерело можливих помилок: треба відрізняти місця поселення вірменів від місця Іх торговельної діяльності /в середньовіччі на Україні, практично не було ярмарків або торгів, яких не відвідували б вірмени і на яких вони не мали б своїх крамниць/, а також від місцевостей, в яких була вірменська земельна власність або орендоване вірменами нерухоме майно чи навіть орендовані / взяті на відкуп/ окремі посади, наприклад, для збирання мита. Очевидно, місця торговельної чи іншої фінансової діяльності вірменів, їхню земельну власність можна вважати вірменськими місцями поселення лише тоді, коли вони співпадають з місцями Іх мешкання. В зв'язку з цими причинами ми були змушені відмовитися від занесення перелічених вище місцевостей до словника.

Незважаючи на всі можливі пропуски, можна думати, що в опублікованому словнику і на доданій карті відбито практично майже всі вірменські колонії та значну кількість місць поселення окремих вірменських родин на Правобережній та Західній Україні в XI-XVII ст.

Спроби підрахувати кількість вірменського населення на Україні в різні періоди міграції приречені на невдачу. Збережені в джерелах цифрові дані про окремі колонії та спроби підрахунку кількості вірменського населення на підставі різних фіiscalьних джерел /часом - в порівнянні з загальною кількістю населення даної місцевості/ наведено вище, в словниковій частині статті. Ті загальні дані для українських земель, що подаються в мемуарній та звітній літературі, стосуються періоду занепаду колоній у другій половині ХУП ст. В 1664 р. італійський сходознавець, керівник посланої на Україну для "навернення" вірменів папської місії театинців К.Галіяно визначав Іх кількість на Правобережній та Західній Україні в близько 3000 осіб. При цьому він підкреслював, що кількість Іх зменшилася внаслідок воєн³. У.фон Вердум вважав, що "вірменів колись

¹ Д.І. Мишко. Вірмени в Києві в ХУ - першій половині ХУП ст.-ТГІ, 1963, № 6, стор.93 /вірм.мовою/.

² Ф.П. Шевченко. Вказ. праця, стор.94, 96, 97.

³ Дані є ззвіту для Конгрегації для розповсюдження віри в Римі; див.: G. F e t g o w i c z . Вказ. праця, стор.169.

була незлічена кількість, а тепер /у 1670 – 1672 рр. – Н.Д./ не більше, як 3000–4000 родин"¹ /при перерахуванні на кількість осіб це становило б приблизно 15000–20000/. Цифру 3000 осіб для періоду до турецького нападу 1672 р. повідомив анонімний автор "Пощиреного повідомлення"². "Після турецького спустошення, – писав цей же Анонім, – під час теперішньої війни, після втрати Кам'янця, зруйнування міста Підгайців і після сплюндування Ізлівця і Снятиня, Іванця і Городенки, Іхня кількість значно зменшилася"³. Папський нунцій у Польщі в 1675–1680 рр. Ф.Мартеллі подав справді катастрофічні цифри для 1678 р. На території українських земель, що в 1678 р. залишилися в складі Польщі /після Андрушівського перемир'я 1667 р. і Журавенського договору 1676 р./, мешкало не більше 64 вірменських родин⁴, тобто, на думку Ф.Мартеллі, 600 осіб або десята частина тих вірменів, що були в 1664 р.⁵

Дані для ХУШ ст. стосуються лише останньої четверті. Відомо, що в 1775 р., під час захоплення Буковини Австрією, на цій території мешкало лише 58 вірменських родин /це разом із величезною калісською колонією в Сочаві! /⁶. В статистичному зведенні, складеному львівською вірмено-католицькою архієпископською консисторією в 1782 р., кількість вірменів на території Східної Галичини визначається цифрою 549 родин, тобто, 2754 особи⁷.

x x x

Аналіз зібраних історико-географічних та, певною мірою, історико-демографічних даних дає можливість зробити загальні висновки про окремі етапи міграції вірменів на Україну. Необхідно враховувати при цьому два основні фактори. По-перше, велика рухливість вір-

¹ Дані записані в щоденнику під 1670 р.; див.: У.фон В е р – д у м . стор.80.

² Анонім, стор.130–131.

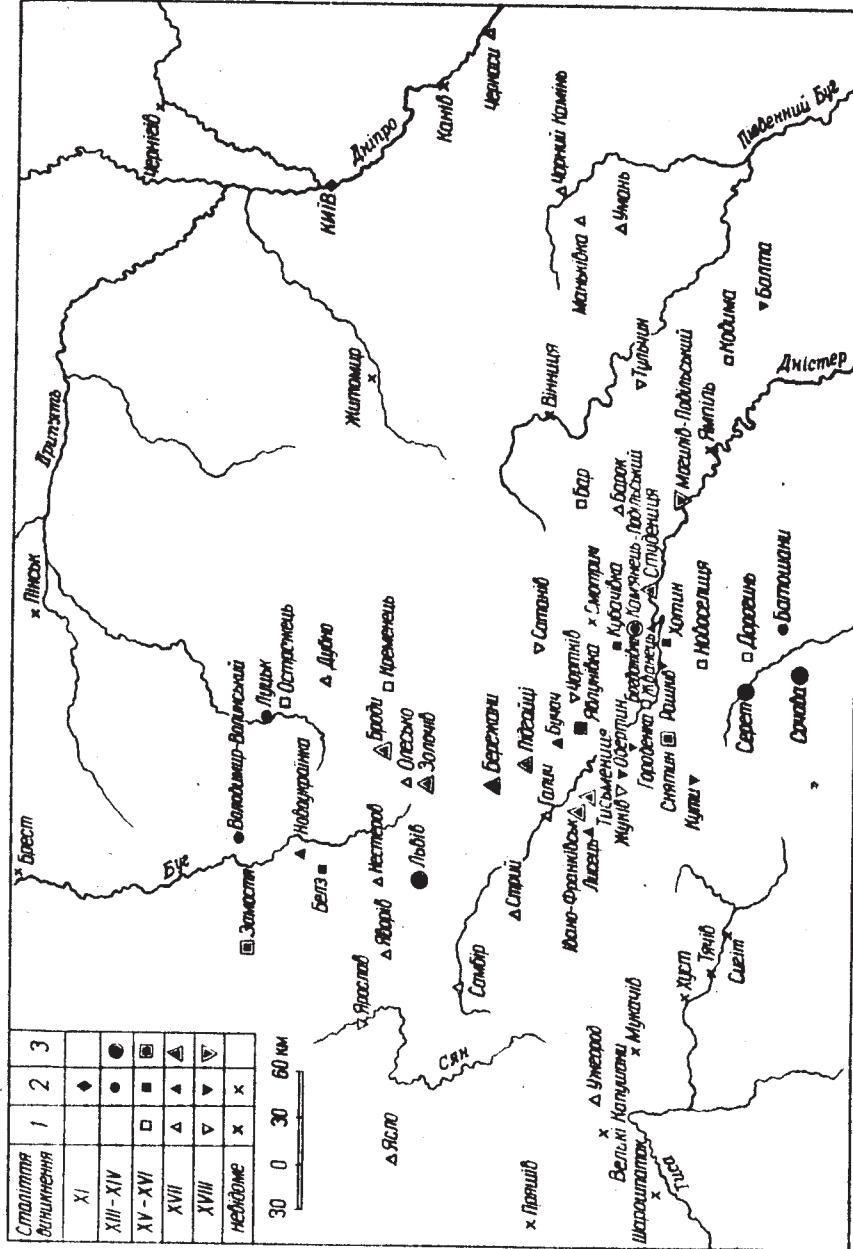
³ Там же.

⁴ З них кілька родин втікачів з Язлівця – у Варшаві.

⁵ Дані з звіту для Конгрегації для розповсюдження віри у Римі; див.: G. P e t r o w i c z . Вказ. праця, стор.305–306.

⁶ Дані з австрійського звіту: див.:Ortschaftsverzeichnis der Bukowina aus dem J. 1775, herausgeg. von J. P o l e k . Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums. Czernowitz, 1893, стор. 39.

⁷ ЛІШІА, ф.475, оп.1, спр.635, арк.2.

менських емігрантів /про цю характерну рису вірменських міграційних рухів говорилося вже на початку статті/ вимагає розгляду питань про вірменські переселення навіть для такої великої території як Україна в тісному зв"язку з міграцією вірменського населення, як з його закавказької метрополії, так і з вірменськими міграційними рухами, що відбувалися на великих просторах Східної і Південно-Східної Європи. По-друге, на характері вірменських міграційних рухів безпосередньо позначилася чітко виражена професійна структура населення - перевага купців і ремісників. Іншими словами, міграційна експансія вірменського населення в середньовіччі значною мірою залежала від формування торговельної кон'юнктури на великих за простором територіях. Тому й шляхи просування вірменського населення, на яких відбувалося виникнення вірменських колоній, майже завжди зоігались із шляхами інтенсивної міжнародної торговельної діяльності. Ці два фактори зберігають повне значення при розгляді питання про розвиток вірменської міграції на Україні.

Враховуючи результати аналізу даних про розселення вірменів у Східній Європі в XI-XVIII ст., можна сказати, що південна і частина опинилася в полі зору вірменської торгівлі не пізніше X ст.¹, що й підтверджується зокрема археологічними даними. До XI-XII ст. відноситься відомості про вірменів у Києві та про проникнення їх у Крим; в XI ст. з'являються вірмени також на території Угорського королівства. На XIII ст. вірменські колонії були в таких економічних центрах, як Київ, Львів, Луцьк, Володимир, Сочава, можливо, Белз, Кременець. Друга половина XIV – перша половина XV ст. – справжній "золотий вік" для вірменських колоній на Україні, епоха їх найбільшої економічної сили.

Великі географічні відкриття, як відомо, докорінно змінили характер і значення торговельних шляхів Схід-Захід, що пролягали через українські землі. Вірменські колонії занепадають, в полі зору вірменського купецького населення, поруч з підупалою міжнародною торгівлею, опинилася також місцева, набагато менш прибуткова торгівля. Настав час роздрібнення колоній, виникли невеликі, часто нетривалі колонії /Бар, Умань, Кобачівці, Острожець, Теребовля, Язлівець, Броди, Замостя та ряд інших/. З роздрібненням

¹ Пор. вістку про вірменські килими в приволзькій Булгарії в першій четверті Х ст. Див.: А.П. Ко в а л е в с к и й. Книга Ахмеда ібн-Фаілана и его путешествие на Волгу в 921-922 гг. Харьков, 1956, стор.137.

колоній посилилися процеси асиміляції вірменів з довколишнім населенням. Цей третій період, що охоплює другу половину ХУ – першу половину ХУІІІ ст., деякими істориками /очевидно, під впливом багатої джерельної бази, яка збереглася для цього часу/ помилково оголошувався періодом розквіту колоній. Закінчився він справжнім крахом колоній в другій половині ХУІІІ ст. На масову еміграцію вірменів з України в другій половині ХУІІІ ст. впливув ряд економічних та політичних причин – економічна розруха на українських землях, насильницька релігійна унія вірменської церкви на Україні з Римом, турецька експансія на українське Поділля.

У багатьох містах і містечках України виникали або відновлювалися вірменські колонії ще в першій або навіть другій половині ХУІІІ ст./Балта, Рацків, Могилів, Сатанів, Обертин, Кути, Городенка та інші/. На ці колонії, однак, не падав вже навіть відблиск колишньої пишності. "Велика торгівля" відійшла в давнє минуле, міжнародна торгівля східними товарами опинилася ще в другій половині ХУІІІ ст. в інших руках, та й шляхи її змінилися. Роль вірменських переселенців ХУІІІ ст. стала іншою – вірменів закликали власники міст, щоб при їх допомозі стимулювати місцеву торгівлю й дрібне ремесло. Асиміляційні процеси чимраз більше посилювалися, і в XIX ст. остаточно вони привели до поступового розчинення тої незначної кількості вірменського населення, яке ще залишалося на Правобережній та Західній Україні.